

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԲՍՐՁՐԲԵՐՈՂՅԻ

130. Կիլիկիոյ Թագաւորութիւնը յանկարծական վտանգի մը դիմաց կը գտնուէր, զի Իկոնիոյ հզօր սուլթանութեան կործանումէն ետքը, ինքն չէր կրնար իւր կեանքը ապահովել: Հեթում դեսպաններու ձեռքով Բաղուէ խաղաղութիւն խնդրեց (1244), և ստացաւ զայն յանձնելով Իկոնիոնի սուլթանին ընտանիքը, որք իրեն ապաստանած էին (1245): Թաթարներ իրենց արշաւանքը արեւմուտքէն դարձուցին դէպ հարաւ և աւերեցին Վասպուրականի, Տուրուքերանի և Միջագետքի քաղաքները: Ուխտա մեծ խանին մեռնելէն ետքը, Հեթում նորա յաջորդ Գիուշ խանին հետ նորոգեց խաղաղութիւնը, իւր եղբօր Մմբատ Գունդաստապլին դեսպանութեամբ (1246), որ է նոյն ինքն Մմբատ պատմիչը: Այդ քաղաքական դեսպանութեան կ'երևի թէ ընկերացաւ նաև Վարդան վարդապետ, որ կաթողիկոսական նուիրակութեամբ Մեծ Հայք կ'երթար Սոսյ կանոնները հրատարակելու, և այն կողմերու եպիսկոպոսներէն ընդունելութեան խոստումներ և յայտարարութիւններ ստանալու, ինչպէս և յաջողեցաւ առնուլ գլխաւոր աթոռներէն և կաթողիկոսին բերաւ (1248): Կաթողիկոսն ի փոխարէն ճոխ կերպասներ և եկեղեցական զգեստներ յղեց անոնց ընծայ: Անցողաբար յիշենք քանի մը նշանաւոր պարագաներ, ինչպէս են Արտազու վանքին վերանորոգութիւնը Յովսէփ եպիսկոպոսի ձեռքով և կաթողիկոսին նպաստներով, Ասորի պատրիարքներուն Հոռմկլայի մէջ կրկին հաստատուելով Հայոց Թագաւորութեան և Հայոց հայրապետութեան հովանւոյն ներքև պատսպարուիլը: Հեթումի Կիպրոս երթալով Գաղղիոյ Լուզովիկոս Թ. Սուրբ Թագաւորին հետ տեսակցիլը, որք այդ միջոցին տեղի ունեցան:

131. Վերջին պարագայն կը յիշեցնէ այն մօտաւորութիւնը Լատիններուն հետ, զոր արդէն յիշած ենք և որուն այնչափ հետամուտ էր Հեթում, Կոստանդին կաթողիկոսն ալ իւր դիտումին մղելով: Պապերը այդ պատրաստականութենէ քաջալերուած

սկսան կամաց կամաց հայ եկեղեցւոյ գործերուն և դաւանութեան ալ միջամտել, այդ ինչը սխալ և այն ինչը անկանոն ցուցնելով, և իրենց նմանութեան և հպատակութեան հրաւիրելով, Այս կարգէն էր Իննովկենտիոս Դ. պապին շարժած խնդիրը (1250), թէ պարտ է զամենասուրբ Հոգին Աստուած խոստովանել ի Հօրէ և յՈրդոյ ըղխելով (Վարդ. 148): Կոստանդին կաթողիկոսի համար կ'ըսուի այդ առթիւ թէ Հռոմկլայ կը նստէր, որ կը ցուցնէ թէ բոլորովին խափանեալ չէր Հռոմկլայի կաթողիկոսարանը, Սոսյ կաթողիկէին շինութենէն ետքն ալ, և Կոստանդին մերթ այստեղ և մերթ այնտեղ կ'անցնէր իւր ժամանակը: Սակայն ժողովը գումարեցաւ ի Սիս. և այդ ժողովին մասնակցեցան Յունաց և Ասորոց և Ալլազգեաց բրիստոնէից եկեղեցականներ (Կիր. 187), որ Կիլիկիա կը գտնուէին Հայոց հովանւոյն ներքեւ: Յոյնէր ի Հօրէ միայն պընդեցին, Ասորիներ երկու կարծիքի բաժնուեցան. գումարուած Հայիւրն ալ կ'երևի թէ համամիտ համաձայնութիւն չունեցան, որ պարտաւորուեցան Արևելիայց գրեւ և նշանաւորագոյն անձերու կարծիքները ուզել, որպիսիք էին Յովհաննէս Վանական և Յովսէփ Աբտաղիցի և Կիրակոս Գանձակեցի վարդապետներ: Պատասխանները ընդարձակօրէն յառաջ կը բերէ նա ինքն Կիրակոս, որք առհասարակ նպաստաւոր էին հռոմէական դաւանութեան, ինչպէս Վարդան ալ կը յիշէ (Վարդ. 148): Մեր եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ընդհակառակն տարբեր է լատինականէն, և յայդմ մեք ալ Յոյներուն համաձայն ենք, և ապագայ ժամանակին ալ լատիններէ տարբերութիւնն իս մեծ խնդիրներու տեղի տուած է: Սակայն Կոստանդինի ժամանակ դեռ նոր էր այդ խնդիրը Հայոց համար, և միւս կողմանէ սիրոյ և միաբանութեան փափազը ուժգնապէս պաշտպանուած էր արտաքին նպաստից ակնկալութեամբ: Նոյն իսկ խնդիրն ալ ներքին երկդիմութիւն մը կը պարունակէր, յետոնէ Հօր և Որդոյ լինելու և ի Հօրէ և յՈրդոյ ըղխելու մէջ: Անա պատճառներն, որք յորդորեցին Հայերը ոչ հակառակիլ Հռոմի առաջարկութեան, այլ արտաքին համակերպութեան եղանակով խնդիրը փակել (1251), թէպէտ իրենք իրենց եկեղեցւոյ մէջ ոչ մի նշանակութիւն չտուին այդ խնդիրին:

132. Կոստանդինի կեանքին նշանաւորագոյն կէտերը քաղեցինք. իւր ֆնացորդ օրերուն մէջ յիշատակելի գործ մը չունինք: Կը յիշուի նորա ներկայութիւնը Զապէլ Թագուհիին մահուան առթիւ (1252), որուն մեծահանդէս Թաղում ըրաւ և մահուան օրը յայսմաւուրքի մէջ արձանագրեց (յունուարի 23): Այդ միջոցին պէտք է դնել Յոյներու հետ բանակցութիւնը քաղկեդոնական խնդրոյն վրայ, որուն համար Կոստանդուպոլիս նուիրակ

դրկուեցաւ վարդապետն Յակոբ, ոյր ընտանիքն և իմաստունն (Կիր. 212), որ անշուշտ նոյն ինքն Կոստանդինի յաջորդ կաթողիկոսն է։ Այդ բանակցութեանց վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին, միայն թէ Յակոբ ամօթով չմնաց օտարներու առջև և պաշտպանեց իւր եկեղեցին (Կիր. 212)։ Երբ Հեթումը քաղաքական խնդիրներու համար որոշեց համակերպիլ Թաթարաց խանին հրաւերին և անձամբ նորա տեսութեան երթալ (1254), Կոստանդին ընտիր եկեղեցականներու խումբ մը անոր ուղեկից տուաւ, որոց գլուխը կը գտնուէր վերոյիշեալ Յակոբ, և որոց մէջ կը յիշուին Ստեփանոս եպիսկոպոս, Միխիթար վարդապետ, Բարսեղ քահանայ, Թորոս աբեղայ և Կարապետ դրաներէց։ Պէտք է գիտնալ թէ Թաթարներ իրենց արշաւանքին սկիզբը հեթանոս էին, այլ նուաճեալ երկրին կրօնքին յարելու արամադրութեամբ, և այդ միջոցին էր, որ ոչ միայն արեւելեան, այլև արևմտեան քրիստոնեաներ աշխատեցան Թաթարները իրենց կրօնքին հրաւիրել, այլ անոնց գաղափարները վերջնականապէս մահմեդականութեան մէջ գտան իրենց համաձայնութիւնը և անոր յարեցան։ Այդ պարագային հետկապ ունի անշուշտ Հեթումին ընկերացող եկեղեցական պատգամաւորութիւնը։ Հեթումի այցելութեան հետեանքը աւելի քաղաքական խաղաղութեան նպատեց, բայց քրիստոնէից համար շատ ազատութիւններ ալ ընդունուեցան։ Այդ այցելութիւնը Մեծ Հայոց քրիստոնեայնները քաջալերեց, այնպէս որ երբ Հեթում Կիլիկիա դարձաւ (1255), եկեղեցական օգուտներ ալ ձեռք բերած կըցաւ ըստիւ։

133. Հեթումի բարեկամութիւնը Թաթարներու հետ հակառակ ազդեցութիւններ գործեց օտարներու վրայ։ Իզդէտտին սուլթան Իկոնիոյ պատերազմ բացաւ Հեթումի դէմ, այլ Հեթում յաջողեցաւ յաղթել Թաթարներու օգնութեամբ, և մինչև իսկ մտածեց Թաթարներու օգնութեամբ Ս. Տեղիքը Եգիպտացիներուն ձեռքէն առնել։ Միւս կողմանէ Կղեմէս Դ. պապը (1265—1269), յուսալով որ Հեթում կարող է Հայերուն հետ Լատիններուն ալ օգտակար ըլլալ, Արևելքի մէջ գտնուող Լատինները Հեթումի պաշտպանութեան ներքև դրաւ (1265)։ Այլ եգիպտացիք Փնտուխդար սուլթանին առաջնորդութեամբ ուղեցին Թաթարներէն յաղթուելուն խանի այցեւեց (1264), նոյն իսկ խանին հրաւերով, որ տարին Վարդան վարդապետ Արեւելցին ալ հրաւիրուած էր Խուրուժա կոչուած տարեմուտի տօնին (Վարդ. 155)։ Բայց Եգիպտացւոց սպառնալիքին վրայ անգամ մըն ալ անձամբ գնաց խանին մօտ պէտք եղած օգնութիւնը խնդրելու, այլ ինքն չդարձած Հայեր յաղթուե-

ցան և արքայորդիներէն Թորոս սպանուեցաւ և Լիւոն գերուեցաւ, Միս առնուեցաւ և Կիլիկիա աւերեցաւ (1266): Կոստանդին, որ երկար այլ բաւական խաղաղ պաշտօնավարութիւն ունեցած էր, իւր ծերութեան ժամանակին տաքնապալի օրերու հանդիպեցաւ և կսկիծէն իւր կեանքն ալ վտանգուեցաւ, և քիչ ետքը վախճանեցաւ (1267 ապրիլ 9): Կոստանդինի անձնաւորութեան վրայ կանոն մեր կարծիքը յայտնեցինք, թէ առանց առաջնակարգ և նշանաւորագոյն հայրապետներէն մին լինելու, կրցաւ կանոնաւոր պաշտօնավարութիւն ունենալ, այլ խաղաղութեան սիրով Լատիններուն չափազանց մօտենալը ապագային վտանգաւոր դուռ մը բացաւ:

134. Կոստանդինի ժամանակին պատմութիւնը լրացնելու համար պէտք է յիշել քանի մը նշանաւոր վարդապետներ, որ այս միջոցին փայլեցան. Գլխաւորն է Յովհաննէս վարդապետ Վանական (վախճանեալ 1251), Մխիթար Գօշի աշակերտ, և բազմաթիւ աշակերտաց ուսուցիչ, ծննդեամբ Տավուշեցի և վանքով Խորանաշատցի, զոր ինքն իսկ կանգնեց և շուտով կրցաւ նշանաւոր կեդրոն դարձնել. ոչ միայն աշակերտներ հաւաքել, այլ նախնաց մատենագրութեան ճոխ հաւաքածոյ կազմել: Պատմիչ ալ եղած է, բայց պատմութիւնը մեզի չէ հասած: Իւր աշակերտներէն է Վարդան վարդապետ Արեւելցի (վախճանեալ 1271). որ յատուկ պատմութիւն մը գրած է, Միքայէլ Ասորիի պատմութիւնը թարգմանած է և բազմաթիւ մեկնութիւններ է գրած: Վանականին աշակերտներէն է ևս Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի, նոյնպէս պատմաբան և աւելի մտադիր եկեղեցական դիպուածներու, թէպէտ երբեմն առանց կարևոր ընտրողութեան: Կաթողիկոսին և յիշեալ պատմիչներուն Լատինաց միջամտութեանց հանդէպ զիջող գրտնուելը, ուրիշներուն ալ առիթ ընծայեց անոնց խօսքերը խստութեամբ հերքելու, և յանուանէ պէտք է յիշենք Մխիթար քահանայ Սկեռացի և Վահրամ վարդապետ Սեաւեռնեցի: Վանականի աշակերտութենէն է նաև Մաղաքիա արքայա Նետողաց ազգին պատմիչը:

135. Իբրև հետաքրքրական դիպուած մը յիշատակենք մոլորեցուցիչ Դաւիթին պատմութիւնը (1250): Դեղարքունի գաւառին Մար աւանին մէջ կ'ապրէր Դաւիթ, շինական ջաղացպան մը, որ յանկարծ Բրիտանոսի տեսիլքներ պատմելով ե հրաշագործութեան համբաւ հանելով, սկսաւ իբր նոր աղանգաւոր մը իրեն հետևողներ կազմել: Դաւիթ նոր օրէնք և նոր վարդապետութիւն չունէր, այլ իւր խօսքերն էին՝ Զերկուշարթի օրն պահեցէք, լիշոցք մի տայք, եկալք համբուրեցէք զիս, եւ թողեալ լիցի յեղք ձեր եւ ազգին ձեր մինչև

յեռն ազգ (Կիր. 182), որով կը տեսնուի թէ պարզապէս սուտ հրաշագործ խաբեբայ մի էր, որ զանազան ճարտարութիւններով կըրցեր էր գողնալ ժողովուրդին բարեմտութիւնը և շահու աղբիւր մը բանալ: Իւր զօրութեան և գործունէութեան կեդրոնն էր. ահադին խաչ մը, զոր ձիթահանքի գերանով կազմած և Ծարի եկեղեցւոյ դուռը կանգնած էր, և անոր տաշեղները և իւր ջաղացքին հատիկները, և մատաղի գուարակին միսը և ոսկրներուն փշուրները իբրև մասունք կը բաշխէր ուխտաւորներուն: Իւր շուրջը ունէր իրեն աշակերտած քահանաներ, որք արբանեակի դեր կը վարէին, Դաւիթին ոտքը կը լուային, և այն շուրջ իրենք վիրենք և ուխտաւորները սրսկելու կը գործածէին: Ինչ որ Դաւիթի ըրածներուն գայթակղական մասն էր, անառակ և լիտի վարմունքներու ասպարէզ բանալը, չարագործները քաջալերելը, իշխանութիւն չյարգելը, և եկեղեցական հաստատութիւնները անարգելն էր: Գիւղին տէրն ալ, որ պարսիկ մըն էր, եղած արդիւնքէն բաժին առնելով, Դաւիթը կը պաշտպանէր: Դաւիթ ազգային զգացումներն ալ կը գրգռէր, և զինքն բնիկ Արշակունի հռչակելով, իւր զաւակներէն միոյն թագաւորութիւնը և միւսին կաթողիկոսութիւնը կը գուշակէր: Կաթողիկոսին հեռաւորութեան պատճառով վարդապետներուն գլխաւորը՝ Յովհաննէս Վանական ձայն բարձրացուց այդ անկարգութեան դէմ: Իրեն ձայնակցեցան Վարդան և Կիրակոս պատմիչ վարդապետները, Համազասպ եպիսկոպոս. Հաղբատու և Գրիգորիս եպիսկոպոս Դատվանքի, որք միաբանութեամբ Ծար եկան, մոլորութեան բոյնը ջնջելու Գիւղացիներ, նախ ընդդիմացան, բայց նզովքի երկիւղով խաչը կործանեցին, Դաւիթը յանձնեցին, զոր եպիսկոպոսներ երաշխաւորութեամբ Դառնի քաղաքին յանձնեցին, ուր կային իւր աղգականները և այնպէս բոլորովին անհետացաւ Դաւիթի գործն ալ, ինչպէս կ'անհետանան ամէն մոլոր և անհիմն ձեռնարկներ:

Տ. ՅԱԿՈԲ Ա. ԿԼԱՅԵՑԻ

136. Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսին յաջորդեց Յակոբ Ա. Կլայեցի, որ Տարսնացի և Սսեցի ալ կոչուած է, և Գիտնական մականունով պատուուած: Այդ մականունը կ'արդարանայ անշուշտ այն նուիրակութեամբ զոր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ վարեց կաթողիկոսին կողմէն, և ուր Յոյներուն հետ վիճելով հայ եկեղեցւոյ զաւանուութիւնը պաշտպանեց: Նոյն ինքն էր, որ Սմբատին ընկերացաւ Թաթարներու խանին այցելելուն առթիւ:

Կ'ըսուի թէ մատենագրութիւններ ալ ունեցաւ. այլ մեղի հասնող ճաշակը միայն Աստուածածնայ ծննդեան շարականն է, Երզնգէք իւր սարօք, որ բաւական է նպաստաւոր գաղափար մը տալ իւր հեղինակին վրայ: Յակոբի ընտրութիւնը կատարուեցաւ Կոստանդինի մեռնելէն քանի մը ամիս ետքը, Հեթումի հաւանութեամբ և ժողովական ընտրութեամբ (1267): Յակոբ իւր կաթողիկոսութեան սկիզբը փափաղեցաւ ընդհանրական թղթով մը օրհնել և հրահանգել իւր ժողովուրդը, այլ Շնորհալիի ընդհանրականին յարգը ճանչնալով, նոյնը կրկնեց և ցրուեց, որ և թէ մէկ կողմէն խոնարհամտութիւն կը ցուցնէ, միւս կողմէն ալ գովելի է այնու, որ արժանաւորաց արժանիքը գիտնալը մեծագոյն իմաստութիւնն է: Յակոբ բարեխաջող սկզբնաւորութիւն մը ունեցաւ Լևոն արքայորդւոյն գերեզարծով (1269): Հեթում ձերացած անոր յանձնեց թագաւորական իշխանութիւնը, և ինքն կրօնաւորեցաւ Դրաղարկի վանքը Եղբայր Մակար անունով, այլ հազիւ քանի մը ամիս վայելեց առանձնութիւնը և վախճանեցաւ նոյն վանքին մէջ (1269): Լևոն մեծ սուգ ունեցաւ և հիւանդացաւ, և շրջակայ իշխաններէն բարեկամական ցոյցեր ստացաւ, և ապաքինելէն ետքը օծուեցաւ Յակոբ կաթողիկոսի ձեռքով (1270):

137. Յակոբի կաթողիկոսութիւնը իբր 20 տարի շարունակեց (1267—1286), այլ հետաքրքրական դէպքեր կը պակսին, և քանի որ ուրիշ կողմանէ գիտեմք թէ կարող անձնաւորութիւն մըն էր, պէտք է այդ պակասութիւնը վերագրել, զոնէ մասամբ, իւր յաջողակութեան, որով գիտցաւ տեղի չտալ տագնապեցուցիչ պատահարներու, և խոհական խորհրդով հեռացնել յուզիչ խնդիրներ: Լատիններու հետ յարաբերութիւններ քիչ եղան իւր ատենը. և յայդմ իրեն համախոհ ունեցաւ Լևոն թագաւորն ալ: Դրիգոր Ժ. պապը (1271—1276) որ Լուզդոնի Բ. ժողովով Յոյներու հետ միաբանութիւնը կը կարծէր վերջացնել, Հայերն ալ հրաւիրեց նոյն ժողովին (1274), այլ Յակոբ կաթողիկոս անպատասխանի թողուց հրաւերը: Յակոբի գործունէութեան նշանները կը տեսնուին այն եկեղեցական շինութեանց և եկեղեցական գիրքերու առատութեան մէջ, որք Լևոնի օրերուն պարծանքը կը կազմեն, որով թագաւորը հայրապետին խրատներուն և ուղղութեան հետևողն ու գործադիրը կը հանդիսանար: Ճարդ կը մնան ճոխ և հարուստ և չքնաղ գրչագիրներ, որոնց մէջ ոսկեգրութիւնն ու վայելչագրութիւնն ու նուրբ նկարն իրարու հետ կը մըցին, և որք ընդհանրապէս այդ թուականներուն կը պատկանեն: Յակոբ եկեղեցական վարդապետութեանց և աւանդութեանց մէջ միշտ արիւրար և պարզաբար ուղղափառ հայ ուղղութեան հետևեցաւ, և

Լևոն Թադևաւորն ալ իրեն նպաստաւոր ունեցաւ, որ իւր իշխա-
նութեան սկիզբէն հեռի պահեց զինքն իւր հօր լատինասէր ուղ-
ղութիւնէն, և ողջամիտ և անվտանգ շաւղին հետեւեցաւ: Յակոբի
մահը եղաւ փառքով (1286), որովհետեւ առանց մեծ յիշատակներու
ալ, մեծամեծ գովեստներով պատուուած էր տեսնենք նորա անուըն-
ամեն պատմիչներէն հաւասարապէս: Յակոբի Ժամանակն ալ բազ-
մաթիւ նշանաւոր վարդապետներ ծաղկեցան, յորս աւելի երեւի-
ներն են Յովհաննէս Երզնկացի և Վահրամ պատմիչ: Կը յիշուին
նաեւ Ներսէս Մշեցի, Յովհաննէս Արճիշեցի, Մխիթար Սասունցի,
Յովհաննէս Գանձակեցի, և Նսայի Նչեցի: Վերջնոյս վրայ խօսելու
առիթ պիտի ունենանք:

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ. ՊՐՕՆԱԳՈՐԾ

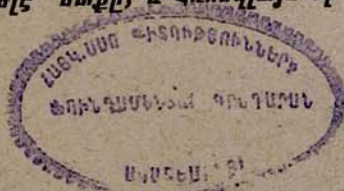
138. Յակոբի յաջորդն է Կոստանդին Բ. որ սխալմամբ Կեսարիոյ եպիսկոպոս ենթադրուած է յոմանց, քանզի պարզապէս Խորին վանքի առաջնորդն էր, ինչպէս ճշտելով կը գրէ Օրբէլեան, որ ընարողական ժողովին ներկայ էր (Օրբ. Բ. 184), իսկ Սմբատ կը յիշէ զայն լոկ Պրօնազորք մականունով (Մմբ. 125): Ընտրութիւնը խնդիրներու տեղի տուաւ, վասն զի Լևոն Գ. Հեթումի որդին աւելի կուգէր կաթողիկոսացնել Անաւարդայ եպիսկոպոս Գրիգորը, որ յայտնի կուսակից էր լատինամիտ ուղղութեան, և Լևոն ալ Յակոբ կաթողիկոսի մահուանէ ետքն իւր միտքն և ուղղութիւնը փոխած կ'երևէր: Եկեղեցականներ Թագաւորին ընդդիմացան, և իրենց մէջ համարձակագոյն էր Ստեփանոս վարդապետ Օրբէլեան, Տարսայիճ իշխանի որդին, որ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան համար Սիւս եկած էր, բայց Յակոբի մահուանէն ետքը հասած էր, և բուռն կերպով կը պաշտպանէր Արևելիայց ուղղութիւնը: Վերջիններ զօրացան և Կոստանդին Խորինվանից առաջնորդ ընտրուեցաւ և օծուեցաւ (1286 ապրիլ 13) աւագ շաբաթ օր մեծապատիւ շքով և արքունական ճոխութեամբ, յծաւ և աշխարհածոյով հանդիսիւ (Օրբ. Բ. 184): Իսկ միւս օր, որ զատիկ էր, ինքն ալ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսութեան ձեռնադրեց և օծեց Օրբէլեան Ստեփանոսը, որ նոյն ինքն պատմագիրն է (Օրբ. Բ. 228), և ճիշտ գովութեամբ կը խօսի նոյն կաթողիկոսին վրայ, և կը հերքէ նորա դէմ զրուցուած ամբաստանութիւնները: Կոստանդինի նախընթացին վրայ տեղեկութիւն չունիմք, նոյնպէս նորա երեքամեայ պաշտօնավարութեան վրայ բնաւ մանրամասնութիւններ չտար նոյն իսկ Օրբէլեանը:

139. Հայրապետանոցի և արքունիքի յարաբերութիւնները չը խանգարուեցան մինչև Լևոնի Գ. մահը (1289). այլ Հեթում Բ. որ իւր հօրը յաջորդեց հակառակութիւններ շարժեց կաթողիկոսին դէմ, և մինչև զանիկայ գահընկեց ընելու հասաւ: Այդ բանին գլխաւոր պատճառն էր Հեթումի լատինամոլ ուղղութիւնը հակառակ Կոստանդինի խոհական չափաւորութեան: Հեթում թագաւորելէն անմիջապէս ետքը պապին դեսպան ղրկեց Յովհաննէս անուն լատին կրօնաւոր մը, որ յանուն թագաւորին հպատակութիւն յայտնէ պապին, ինչպէս որ գնաց, և պապին կողմէն դաւանական և բարեկարգական հրահանգներ առնելով դարձաւ: Այդ պարագայն յիշուած է Հեթումի և Կոստանդինի հակառակութեան պատմութիւնէն առաջ, որով հակառակութեան սկզբնապատճառ եղած ըլլալը կը յայտնուի: Իսկ գործին պաշտօնական և արտաքին ձևին համար կը պատմէ Օրբելեան, թէ երեսուն գլուխ զըրպարտութիւններ յօդեցին թագաւորն և համախոհ եկեղեցականներ կաթողիկոսին վրայ, թէ յառաջքան զպատարագն ըմպէ շարբաթ, թէ առնու հարկս ի լիտանոցաց և այլ նմանօրինակ սուտեր. և այս զըպարտութեանց վրայ գումարեցին ժողով ի Սիս մայրաքաղաք, և սուտ վկաներու ձեռօք զըպարտութիւնները հաստատելով գահընկեցութիւնը վճռեցին, ըսելով ի բաց հան ի բէն զկաթողիկոսութիւնդ եւ տուր ցմեղ: Կոստանդին դիմադրութիւն չըրաւ, և բիրապատիկ քան զդ. ին ունիմ ամբարնալ յոգիս, եւ չեմ արժանի այսմ աստիճանի ըսելով հրաժարեցաւ յօժարակամ: Հայրապետական դարդերը վերջին անգամ մըն ալ զգենով օրհնեց ամենքը, և եպիսկոպոսական զգեստն ալ հանելով մազեղէն մը հագաւ, հայրապետանոցէն ելաւ և առանձնացաւ Գլխիբացի եկեղեցին: Այլ հակառակորդներ կասկածելով, թէ մի գուցէ երթնալ ի վերին աշխարհն Արեւելից, եւ անդ ընկալնալ լիցի պատուով կաթողիկոսութեան, երկաթէ շղթաներով բանտարկեցին Լամբրոնի բերդը. և թէպէտ յետոյ շղթաները վերուցին, այլ մինչև չորս տարի բանտէն չը հանեցին: Հակառակորդներուն վախը Կոստանդինի և Արեւելեայներուն համախոհութիւնը կը հաստատեն, և յայտնապէս կը ցուցնեն թէ ինչ ոգւով գրգռեց Հեթում Բ. Կոստանդինի Բ. դէմ թշնամութիւնը, և թէ Կոստանդին զոհ գնաց իւր ազգային եկեղեցւոյն հաւատարմութեան: Այդ գործողութիւնը տեղի ունեցաւ նոյնիսկ Հեթումի թագաւորութեան առաջին տարին (1289):

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՌՈՄԿԼԱՅԵՑԻ

140. Հայրապետական աթոռին յաջորդութիւնը չուզեցին Հեթում և իւր համախոհներ իւրովի կատարել անմիջապէս, այլ Սկեւռացի Ստեփանոս վարդապետը նուիրակ զրկեցին Արևելեայ-ներուն որ գան և նոր ընտրութեան մասնակցեն: Արևելեայք չուզեցին մասնակցել ըսելով թէ դահընկեցութեան վճիռին ալ մասնակցած չէին, բայց զօրաւոր հակառակութեան դեր մըն ալ չստանձնեցին: Ընտրութիւն կատարուեցաւ միւս տարին (1290) միայն Կիլիկեցիներու մասնակցութեամբ, և ի հարկէ դարձեալ խորհուրդ եղաւ Անաւարդեցի Գրիգորը բարձրացնել կաթողիկոսութեան, այլ Արևելեայներէն խիթալով ընտրեցին զՍտեփանոս ոմն անապատաւոր (Օրբ. Բ. 188), որուն համար կըսէ Օրբելեան թէ էր այր լաւ և լի ամենայն առաքինութեամբ, որչափ ալ ինքը ոգւով չափ ատելութիւն ունէր Կոստանդինի հակառակորդներուն դէմ: Ասկէ կը հետևեցնեմք թէ Ստեփանոս բարեմիտ մէկն էր, և Կոստանդինի դէմ դաւաճանութեան մասնակից չէր, այլ թէ դաւաճաններ վստահ էին իւր գործիք վարել զայն իրենց ուզածին համեմատ: Ստեփանոս կը նշանակուի ծննդեամբ Եկեղեցաց գաւառի Խախ գիւղէն, այլ բնակեալ ի Հոռովկայ, և այդ պատճառով Հոռովկայեցի կամ Հոռովայեցի կամ Կլայիցի կոչուած է պատմիչ-ներէն: Սրբալիւթոն անապատաւոր մը կոչուելէն ալ կը հետևեցնեմք թէ Սեւակեռի վանքերէն մէկուն կրօնաւորներէն էր: Աւելի տեղեկութիւն չեմք գտներ նորա վրայ, և ոչ ալ ուրիշ մանրամաս-թիւններ ունինք իւր հրկամեայ պաշտօնավարութեան վրայ, որոյ աղետալի վերջը միայն հասուցած են մեզի պատմիչները:

141. Ստեփանոս իւր հլու գործիք կը ծառայէր Հեթումի և համախոհներուն, որոց գլուխ պէտք է ճանչնալ Անաւարդայ եպիսկոպոս Գրիգորը: Իւր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին (1292) դարձեալ ծոռադատիկ էր, և Հայոց տոմարը կը թողուր գատիկը ապրիլի 13, մինչ Յոյներ և Լատիններ զայն պիտի տօնէին շաբաթ մը առաջ ապրիլի 6: Ստեփանոս համակերպեցաւ Հեթումի և Գրիգորի հրահանգներուն և Սիս գալով գատիկը կատարեց ապրիլի 6, մինչ Արևելեայք և ուրիշ տեղեքու: Հայեր հաստատուն պահեցին ապրիլի 13 տօնելու հաշիւը: Այլ կարծես թէ չարագուշակ եղաւ Ստեփանոսի զիջողութիւնը: Հագիւ թէ Ստեփանոս Սիսէ Հոռովկայ էր վերադարձած, որ Աշրաֆ սուլ-դան Եգիպտոսի, որ յաջորդած էր իւր հօր Ալփի սուլդանին (1290), յաղթական արշաւանքով Կիլիկիա մտաւ, Տրապիւզը և Պողոմայիսը գրաւելէ ետքը, և Հոռովկայն պաշարեց, և ամիս մը

պատերազմելով նախ քաղաքը առաւ, յետոյ ներքնաբերդը, և ի վերջոյ բարձրագոյն միջնաբերդը, ուր էին կաթողիկէն և հայրապետանոցը: Ստեփանոս կաթողիկոս գերի ինկաւ տասուերկու հալսկոպոսներով և եկեղեցականներու բաղմութեամբ, և թշնամիին ձեռքը ինկան եկեղեցական գանձեր և սուրբ մասունքներ, որոնց մէջ նաև Լուսաւորչի Ս. Աջը, հայրապետութեան նուիրական նշանակը: Աւարի առնուած իրերուն մէջ էին նաև Ս. Լուսաւորչի գաւազանը և աթոռը և պատարագի սեղանը, և Ս. Հռիփսիմէի հողաթափն ու շղարշը ու պարեգօտը: Ստեփանոս գերի տարուեցաւ բանակին հետ, Դամասկոսի հրապարակին վրայ խառն դրուեցաւ, և Եգիպտոսի մէջ երկաթի շղթաներով բանտարկուեցաւ, ուրև տարի մը մնալով բանտին մէջ վախճանեցաւ (1293), և Հաբաշի Ասորիներուն եկեղեցւոյն մէջ թաղուեցաւ եգիպտաբնակ քրիստոնեայներուն ձեռքով: Օրբելեան սրտին ցաւէն բացաբանչաբար կը խօսի Հեթումին. և Ստեփանոսի բանտարկութիւնը և սրբութեանց կորուստը կը վերագրէ Կոստանդինի անիրաւ պաշտօնանկութեան և բանտարկութեան և զրկման (Օրբ. Բ. 192), և նոյնիսկ Սմբատ կը դիտէ, կարծեմ թէ յանիրաւ իրաւանց եղև վասն Տէր Կոստանդեայ արքորելոյն, զի այս ամենն վասն նախանձու եղև (Սմբ. 126):

142. Ստեփանոսի գերութենէն ետքը, ինչպէս նաև նորագերութենէն առաջ, հայրապետական գործերու վարելը՝ Դրիգոր Անաւարդեցին էր, այնպէս որ Օրբելեան ծռադատիկին թուականը (1292) Անաւարդեցիին կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին կը կարծէ (Օրբ. Բ. 193), թէպէտ և Հոռմկլայի առումին թուականը և Ստեփանոսի մահուան տարին ճշտելով Անաւարդեցիին ընտրութեան թուականը կ'իյնայ ծռադատիկին յաջորդ տարին (1293), ինչպէս միաձայն կը վկայեն Սմբատ (Սմբ. 126) և Հեթում (Հեթ. 85). և նոյն ինքն Օրբելեան ալ (Օրբ. Բ. 193): Սակայն Անաւարդեցիին բուն կաթողիկոսութիւն կը սկսի Ստեփանոսի բանտի մէջ մեռնելէն ետքը: Աշրաֆի աւար տարած սուրբ մասունքներուն համար Օրբելեան կ'ըսէ թէ կորնան անհետ եւ անգիր, եւ բնաւ ոչ երեւցան (Օրբ. Բ. 192), սակայն Սմբատ կը վկայէ թէ Հեթում զնեաց զԱջն Լուսաւորչի եւ զամենայն մասունս (Սմբ. 126), և այս ազատումը կը հաստատուի աղգային աւանդութեամբ, որ ամենայն մտադրութեամբ կը հետևի Ս. Աջին պատմութեան մինչև ցայսօր: Թերևս տակաւին գնուած և ազատուած չէին մասունքները, կամ թէ լուրը Արևելք հասած չէր երբ Օրբելեան, գերութենէն անմիջապէս ետքը, բոցակէզ գրչովը կողբար դժբաղդ արկածը: